

G.Ə.İBRAHIMOVA

AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun

Etnososioloji tədqiqatlar şöbəsinin dissertantı

E-mail- ibrahimova-gulnare@rambler.ru

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ƏHALISININ ETNO-KONFESSIONAL
STRUKTURU***Açar sözlər:* əhali, xalq, etno-konfessional, etnik-dini, mədəniyyət*Ключевые слова:* население, народ, этноконфессия, этно-религиозный, культура*Key Words:* population, people, ethno confessional, ethno-religion, culture

Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi dövründə ölkədə yaşayan müxtəlif xalqlar və dinlər arasında qarşılıqlı təsirin, əlaqələrin tədqiqi müasir etnokonfessional proseslərin öyrənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bunun üçün problemə müxtəlif yönəldən yanaşmaq mümkündür. Azərbaycan əhalisinin etno-konfessional strukturunun təbii-tarixi proseslər fonunda öyrənilməməsi sonda onun statik xarakter daşmasına, problemin mahiyyətinin dərinədən dərk olunmamasına səbəb ola bilər. Problemə belə yanaşma ən yaxşı halda ölkə əhalisinin etnik-dini tərkibini, etnokonfessional inkişaf səviyyəsini, onları birləşdirən və fərqləndirən cəhətləri, eyni zamanda ölkənin mədəni-ideoloji sistemində müxtəlif xalqların və konfessiyaların rolunu aydınlaşdırmağa imkan verir. Digər tərəfdən, müasir etnik proseslərin dinamik xarakteri problemə kompleks yanaşmanı, yəni həm etnik, həm dini, mənəvi cəhətdən öyrənilməsini zəruri edir. Müasir etnik, dini münasibətlər cəmiyyətdə gedən siyasi proseslərə, xalqların mədəni-məişət problemlərinə təsirsiz qalmır. Ona görə də Azərbaycanda etnokonfessional durumun öyrənilməsi problemə kompleks yanaşmanın vacibliyini ortaya çıxarır.

Azərbaycan ərazisi qədim zamanlardan bir çox xalqların yaşadığı polietnik region olmuşdur. Ölkəmizin ərazisində yaşayan və müxtəlif dinlərə sitayiş edən etnoslardan hər biri bu ərazidə məskunlaşmaq və bir xalq kimi formalaşmaq üçün uzun tarixi yol keçmişdir. Azərbaycanda yaşayan xalqların vəhdətini təmin edən amillərdən biri ənənələrin ümumiliyi, mənəvi keyfiyyətlərin oxşarlığıdır. Təsərrüfat məişəti, ailə-nikah münasibətlərinin oxşarlığı, ailə məişəti, maddi mədəniyyətin, sənətkarlığın, mənəvi mədəniyyətin və s. ümumiliyinə əsaslanan bu cür birliyin formalaşmasında din amilinin də rolunu xüsusi qeyd etmək gərəkdir. Din amilinin özünü də iki yerə ayırmaq mümkündür. Birincisi, ilkin dini inanclar (animizm, fetişizm, totemizm, magiya və s.), ikincisi isə dünya dinləri. Müasir etnokonfessional durumu tədqiq edərkən, bu bölgədə yaşayan xalqların ilkin dini inanclarının eyni olduğunu, müxtəlif formalarda və səviyyələrdə indi də özünü göstərdiyini xüsusi vurğulamaq vacibdir. Azərbaycanın etnik-dini tolerantlığının kökünü də ilkin olaraq, ibtidai inancların eyniliyində, oxşarlığında axtarmaq lazımdır. Azərbaycan ərazisində pirləri, inanc yerlərini müxtəlif etnos və konfessiyaların nümayəndələrinin ziyarət etməsi, fərqli etno-konfessiyaların eyni yerləri müqəddəs sayması müasir cəmiyyətimizdə də çox adi qarşılır.

Qafqaz bütün dünyəvi dinlərin – islamın, xristianlığın, iudaizmin təmsil olunduğu bölgədir. Qafqaz, o cümlədən, Azərbaycan xalqlarının əksəriyyətini birləşdirən mənəvi-ideoloji özlü kimi islam dini tarixən oynadığı birləşdiricilik funksiyasını bundan sonra da davam etdirəcəkdir. Təbii ki, islam dininin digər dünyəvi dinlərə dözümlülük təlqin edən fəlsəfəsi Azərbaycanın etnokonfessional strukturunda öz rolunu oynamaqdadır. Din sosial həyatın

Tarix və onun problemləri, № 1 2014

düzənini saxlayan, insanlararası anlaşılıb birləşməni asanlaşdıran çox təsirli bir mədəniyyət ünsürüdür (1, 56).

Vahid ərazi, dil və iqtisadi əlaqələr xalqın əmələ gəlməsində, formalaşmasında və mövcudluğunun qorunmasında əsas şərtlərdəndir. Lakin bütün bu göstəriciləri, xalqın formalaşması, yaşaması üçün mühüm rol oynayan bu sosial-ictimai şərtlərin hansının əsas, aparıcı, hansının ikinci dərəcəli rol oynadığını söyləmək çətindir.

Mədəniyyət anlayışı dedikdə, bəzən mənəvi həyatın dəyərləri, yaxud, daha konkret olaraq yalnız ədəbiyyat və incəsənəti, bəzən də ideologiya və s. nəzərdə tutulur (2, 10). Etnoqrafik ədəbiyyatda mədəniyyət anlayışı kimi maddi və mənəvi mədəniyyət nəzərdə tutulur və adət-ənənələr, elm, xalq yaradıcılığı, oyun və əyləncələr, ədəbiyyat, incəsənət və sairə yanaşı, din, inam və etiqadlar mənəvi mədəniyyətin əsas elementi kimi nəzərdə tutulur. Bununla bağlı V.S.Yerasov yazır ki, məhz mənəvi istehsal sferası mədəniyyəti formalaşdırır. Bu olmadan nə təsərrüfat, nə siyasət, nə də sosial münasibətlər öz funksiyasını icra edə bilməz. Mədəniyyət mənəvi istehsalın nəticəsidir (3, 78).

Azərbaycanda etno-konfessional strukturda mühüm rol oynayan din islam dinidir. İslam Azərbaycanda yaşayan müsəlman xalqların təkcə inanc mənbəyi deyil, eyni zamanda həyat tərzidir. Ailədaxili münasibətlərdə, cəmiyyətdə fərdlərarası münasibətdə, hətta müxtəlif xalqlararası münasibətdə islam dini mühüm rol oynayır. İslam Azərbaycan cəmiyyətində birləşdirici, yaxınlaşdırıcı funksiya daşıyır. Maraqlıdır ki, sosioloji tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, rəyi soruşulanların 29,5 faizi milli maraqların birliyini, 19,7 faizi milli xarakter və psixologiyayı, 16,3 faizi isə dini etnik mənsubiyyətin əsas göstəricisi sayır, 44,4 faizi isə milli özünüdərkini, milli mədəniyyətin əsas komponenti kimi islam dininin humanist dəyərlərinə qayıdışı görür (4, 64).

İslam müxtəlif xalqların yaşadığı Azərbaycan cəmiyyətində təkcə islam dininə mənsub olan xalqlar arasında deyil, başqa dinlərə mənsub xalqlar arasında münasibətlərin tənzimlənməsində mühüm rol oynayır. “İslam bədənini ehtiyacları ilə ruhun ehtiyacları arasında qarşılıqlı uzlaşmanı təmin etməklə kifayətlənmir, həm də böyük dinlər arasında bənzərsiz bir tolerantlığa, onlara normal münasibət göstərmək xüsusiyyətinə malikdir” (5, 58). Həm islam, həm xristian və yəhudi bayramlarında, müxtəlif dini tədbirlərdə bu xalqların nümayəndələri bir yerdə olur, tədbirlər qarşılıqlı hörmət şəraitində gedir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan tarixində dini proseslərdə iki məsələ diqqəti cəlb edir. Birincisi, sayca az da olsa xristianlığı qəbul etmiş türklərin milli kökdən uzaqlaşaraq, başqa dili və etnik kimliyi qəbul etməsi, assimlyasiya olunması prosesidir. Elə “Kitabi Dədə Qorqud dastanları”ndan türk tayfalarının müxtəlif dinlərə mənsub olması məlumdur. Birbaşa tədqiqatımızın obyektinə olmasa da, qeyd edək ki, Azərbaycan, Qafqaz ərazisində xristian və yəhudi türklərin tarix səhnəsindən silinməsi, assimlyasiyaya məruz qalmasının araşdırılması sonrakı yüzilliklərdə baş verənlərə aydınlıq gətirilməsi baxımından aktualıq daşıyır.

XIX əsrdə Qafqazı ələ keçirən Rusiya imperiyasının işğalı Azərbaycanın etno-konfessional vəziyyətinə çox ciddi şəkildə təsir göstərmişdir. Çar Rusiyasının Qafqaz siyasətinin əsas məqsədi müsəlman-türk xalqlarını sıradan çıxarmaq, Cənubi Qafqazda “xristian dövləti” yaratmaq idi. XIX əsrin 60-90-cı illərində Azərbaycanda çarizmin köçürmə siyasəti keçən dövrlərə nisbətən daha geniş miqyasda həyata keçirilirdi. Xüsusən 90-cı illərdə rus, ukrayna və s. kəndlilərinin köçürülməsi daha da artdı. Rus kəndlilərinin köçürülməsi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycanda yeni kəndlər: Qazax qəzasında Mixaylovka və Yeni Dilican, Yelizavetpol qəzasında İvanovka, Borisovka, Qalitsino, Varverinovka, Göyçay qəzasında Gümüşlü, Quba qəzasında Aleksandrovka, Astraxanka, Zubrovka, Lənkəran qəzasında Andreyevka, Astraxanka, Novoqolovka,

Pravoslavnoye, Privolnoye, Prişib və s. kəndlər yarandı. Tarixən onlar Azərbaycanda “xaxol” adı ilə tanınmışlar. Onlar Cavad qəzasında bir sıra kəndlər – Novovasilyevka, Petropavlovka, Aleksandrovska, Mixaylovka, İvanovka, Muğanda isə Petropavlovsk, Aleksandrovska, Vladimirovsk, Xıllı, Novoivanovsk, Qruznovsk, Yevdokimovsk, Burnaşevsk, Semyanovsk, Suvorovsk, Kotlyarevsk, Osinovsk, Kulibinsk və s. kəndlər saldı (6, 66).

Maraqlıdır ki, Azərbaycanın etnokonfessional strukturunda özünəməxsus yeri olan dağ yəhudiləri İsraildə də ənənəvi icma və böyük ailə sxeminə uyğun olaraq, kompakt qruplarla, qonşu qarşılıqlı yardım əsasında məskunlaşırlar. Digər tərəfdən, repatriantlar özlərinin “qaf-qaz” kimliklərini İsrail realıqları ilə uzlaşdırmağa, bununla da özlərinəməxsus ənənəvililiyi itirməməyə çalışırlar. Xristianlıqdan siyasi alət kimi istifadə edilməsinin, etnik strukturda rolunu Azərbaycanın şimal-qərb bölgələrində yaşayan ingiloyların nümunəsində də aydın görmək olar. XIX əsrin birinci yarısında Rusiya hakim dairələri və Gürcüstan ekzarxı burada yaşayan ingiloyları xristianlığa döndərmək üçün müxtəlif vasitələrə (pul, qızıl, orden və s. şirnikləndirmə, vergilərdən azad etmə, hətta zorla qəbul etdirmək və s.) əl atmaqla İlisu sultanlığında yaşayan ingiloyların bir hissəsinə xristianlığı qəbul etdirmişlər. Xristianlaşdırma ilə yanaşı, ingiloyların gürcüləşdirilməsi siyasəti də aparılmışdır (7, 16).

XIX əsrdə Rusiyanın məqsədyönlü siyasəti nəticəsində ingiloyların xristianlaşdırılması və gürcüləşdirilməsi üçün əlverişli zəmin yarandı. Bu işdə “Rusiyada xristianlığı bərpa edən cəmiyyətin” də az rolu olmamışdır (8, 304). Müsəlman ingiloylar kimi xristian ingiloylar da XX əsrin 70-80-ci illərinə qədər etnik mənsubiyyətini unutmamış, yalnız son 20-30 il ərzində Gürcüstanın məqsədyönlü ideoloji təxribatı, təbliğatı nəticəsində özlərini gürcü sayırlar. Hətta gürcülər bu məqsədlə müsəlman ingiloylar arasında da xristianlığı yaymağa, son nəticədə ingiloyları gürcüləşdirməyə çalışırlar. “Onlara bu ad son feodalizm dövründə islamı yenidən qəbul etdiklərinə görə, qonşuları azərbaycanlılar tərəfindən verilmişdir. İngiloy - dini imanda “yengi-yeni yol seçənlər” deməkdir. Gürcü tələffüzündə dini mahiyyət kəsb edən bu termin “inqilo” formasına düşmüşdür. XIX əsrdə ingiloyların məskunlaşdıqları əraziyə Sainqilo adının verilməsi də buradan irəli gəlmişdir. Bu siyasi-coğrafi anlayış ingiloyları və onların atababa torpaqlarını Gürcüstanın tarixi ərazisinə aid etməyə bəhanə vermişdir. Tarixi faktlar isə göstərir ki, ingiloylar keçmişdə də, indi də yalnız Azərbaycan torpağında məlumdur, bilavasitə bu ölkənin tarixinə aiddirlər” (8, 303).

Azərbaycan dövləti azsaylı xalqın varlığını qəbul etdiyi, onun inkişafına hər cür dəstək verdiyi halda, Gürcüstan əsassız iddialarına don geyindirmək üçün ingiloyların bir xalq kimi mövcudluğunu nəzərə almır, əslində belə bir yanaşma gürcülərin azsaylı xalqı-ingiloyları “gürcüləşdirməklə” assimilyasiyaya məruz qoymaq niyyətindən xəbər verir. Arif Mustafayev yazır ki, obyektiv tarixi səbəblər üzündən məişət dili kimi gürcü dilininin şərq dialektində danışan ingiloylar özlərinin tayfa dillərini itirirlər də, mənşə etibarilə onlar alban olaraq qalmışlar. Şimal-Qərbi alban tayfalarının aborigen varislərindən biri olmaq etibarilə müasir ingiloylar etnososial və etnomədəni baxımdan Azərbaycan xalqının ayrılmaz bir parçası, onların yaratdığı maddi və mənəvi mədəniyyət isə ümum Azərbaycan mədəniyyətinin tərkib hissəsi olaraq qalmaqdadır (9, 56).

Azərbaycanda yaşayan xristian məzhəbinə mənsub xalqlardan biri də udilərdir. Özlərini udi/uti adlandıran bu etnos qədim Albaniyanın Uti əyalətində, XIX əsrdə isə Nuxa qəzasının bir neçə yaşayış məskənində məskunlaşaraq, müasir dövrdə başlıca olaraq Qəbələ rayonunun Nic kəndində, qismən də Oğuz rayon mərkəzində yaşayırlar.

R.Hüseynov və Q.Cavadov “Udilər” adlı kitabda yazırlar ki, erməni, yaxud gürcü soyadlarına, hazırki dinlərinə baxmayaraq, müasir udilər öz tarixi keçmişlərini unutmayıblar,

Tarix və onun problemləri, № 1 2014

doğma dillərini bilir, maddi və mənəvi mədəniyyətlərini, etnik mənlik şüurlarını saxlayıblar. Beləliklə, söhbət yalnız erməniləşmədən, gürcüləşmədən gedə bilər (10, 34).

Tarix boyu bir çox imperiyaların maraqlarının toqquşduğu, müharibə meydanlarına çevrilən Azərbaycanda onlarla xalq yaşasa da, etnik və dini zəmində münaqişələr olmamışdır. Bu etnik-dini rəngarənglik indi də qorunub saxlanır və respublika ərazisində müxtəlif dinlərə sitayiş edən onlarla xalqın və milli azlıqların nümayəndəsi yaşayır. Dünyanın bir çox regionlarında münaqişələrə, toqquşmalara səbəb olan etnik-dini mənsubiyyət bu cəhətdən daha mürəkkəb olan Azərbaycan ərazisində müxtəlif xalqların və konfessiyaların nümayəndələrinin dinc - yanaşı şəraitində yaşamasına mane olmur. Beləliklə, hazırda Azərbaycan Respublikasında ruslar, ermənilər, ukraynalılar, beloruslar, gürcülər, avarlar, ləzgilər, başqırdlar, tatarlar, yəhudilər, kürdlər, osetinlər, laklar kimi milli azlıqlar, Ahıska türkləri, tatlar, buduqlar, qırızlar, haputlar, ceklər, xınalıqlar, ingiloylar, kırım tatarları, gürcü yəhudiləri, kazaklar, tabasaranlar kimi etnik azlıqlar yaşayır (11, 10).

Həç şübhəsiz ki, Azərbaycan ərazisində mövcud olan belə etnik rəngarənglik dini müxtəlifliyə də səbəb olmuşdur. Respublika əhalisinin əksəriyyətini islam dininin şiə və sünni təriqətinə mənsub azərbaycanlılar-Azərbaycan türkləri, ləzgilər, avarlar, tatarlar, Ahıska türkləri, saxurlar, tatlar, talışlar, kürdlər, ingiloylar (onların bir hissəsi xristian dininin provoslav təriqətinə mənsubdur), buduqlar, xınalıqlar, haputlar və s. təşkil edir. Siyahıdan göründüyü kimi, başqırdlar, Ahıska türkləri və tatarlar (Kazan və Kırım tatarları) istisna olmaqla, digər müsəlman xalqları tarixən Azərbaycanda yaşamış, bu ərazinin köklü əhalisi olmuş, qaynayıb-qarışmış, bir çox hallarda oxşar adət-ənənələrə malik olmuşlar.

Azərbaycan müxtəlif millətlərin yaşadığı polietnik bir ərazi olmaqla yanaşı müxtəlif dinlərin-islam, xristian, iudaizm birgə fəaliyyət göstərdiyi bir ərazidir. Müxtəlif dinlərə mənsub müxtəlif xalqlar burada dostluq, qardaşlıq şəraitində yaşayır, sərbəst şəkildə öz dinlərinə ibadət edir, dini ritualları icra edirlər. Bu Azərbaycanda tarixən formalaşmış dini tolerantlıq, dözümlülüklə yanaşı, aparılan dövlət siyasəti ilə bağlıdır. Hansı dinin bayramı olmasından asılı olmayaraq, dövlət başçısı ona sitayiş edənləri bütün bayramlarda təbrik edir. Hər üç din xadimləri bir yerə toplaşır, mərasimlər keçirir, bir-birini təbrik edirlər. Bu tolerantlıq hətta ən demokratik dövlətlər üçün nümunə ola bilər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Şəntürk Habil. Sosial ilişkilərimiz və din. «Milli kultür, ağustor, 1990, sayı 75, səh.56-57
2. Şükürov A. M. Kulturologiya. Dərslik. - Bakı: Elm, 1998. 285s.
3. Каракашлы К.Т. Материальная культура азербайджанцев северо-восточных зон Малого Кавказа. Баку: Изд. АН Азерб. ССР, 1964, 283 с.
4. Ağayev İ.K. Müasir şəraitdə Azərbaycanda milli-etnik proseslər. Bakı: «MBM», 2006, 180 s.
5. Həmdullah M. İslama giriş. Bakı: Qismət, 2006, 368 s.
6. Baharlı M.V. Azərbaycan (coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizat), Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, 205 s.
7. Əliyev Ş. İngiloylar (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Tarix elm. namiz. dis. avtoreferat. 2006, 28 s.
8. Kərimov E.Ə., Allahmanlı M.Q., Quliyeva M.H. Şəki-Zaqatala bölgəsinə etnoqrafik səfər//Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, № 2, 2004, s.303-308

9. Mustafayev A.N. İngiloyların maddi mədəniyyəti (tarixi etnoqrafik tədqiqat). Bakı: Caşioğlu, 2005, 224 c.
10. Cavadov Q.C. Azərbaycanın azsaylı xalqları və milli azlıqları (tarix və müasirlik), Bakı: Elm, 2000, 439 s.
11. Cavadov Q.C., Hüseynov R. Udilər (tarixi-etnoqrafik tədqiqat), Bakı: Azərbaycan, 1996, 210 s.

G. İBRAHIMOVA

ЭТНОКОНФЕССИОНАЛЬНАЯ СТРУКТУРА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

В статье рассматриваются проблемы этноконфессиональной структуры Азербайджанской Республики. Изучение проблемы дает возможность выяснения этнико-религиозного состава населения страны, уровень этноконфессионального развития, их сходства и различия между ними, а так-же роль различных народов и конфессий культурно-идеологической системе страны. Выясняется необходимость комплексного подхода к изучению проблемы этно конфессионального (положения) состояния в Азербайджане.

G. İBRAHIMOVA

ETHNO CONFSSIONAL STRUCTURE OF AZERBAIJAN REPUBLIC

Present article is observing problems of ethno confessional structure in Azerbaijan Republic. Investigate this problem giving opportunity to find out an ethno-religion consist of countries population, condition of ethno confessional developments their similarities between of them, and also the role of diversity peoples and confessions in cultural-ideological systems of the country. There are elucidating to importance of the complex studying the problems of ethno confessional condition in Azerbaijan.

Rəyçilər: t.e.n. X.Ağayeva, t.e.d. Q.S.İsmayilov

AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun "Etnososioloji tədqiqatlar" şöbəsinin 13 may 2013-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (pr.№2).